

професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ОБРАЗИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ КОЛЕКТИВНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ СУСІДІВ*

Постать Богдана Хмельницького слугує важливим ідентифікатором для самоусвідомлення української спільноти в національних координатах. Водночас з цим, співіснують образи Хмельницького, які підживлюють її імперську свідомість. У обох випадках йдеться про дію достатньо стійких міфологем. Отже, у статті розглянута проблема функціонування механізмів конструювання/деконструкції образів українського гетьмана в сучасній колективній пам'яті українців та їх сусідів.

Проведене дослідження дозволяє вести мову про наукову новизну отриманих результатів. З проголошенням незалежності України спостерігається новий етап розвитку ідентифікаційного потенціалу образу Б. Хмельницького. Зокрема, він активно використовується в офіційній політичній пам'яті. Але при цьому продовжує зберігатися неоднозначність і навіть амбівалентність у тлумаченні його смислового навантаження: від «творця української державності» до анахронічного «воз'єднувача із Московською державою». Проте, у переважній більшості, новітні образи Хмельницького в українській колективній пам'яті позиціонуються вже як антитеза до імперських великоросійських міфологем. Соціологічні опитування також засвідчують цю тенденцію і домінування образу Хмельницького у сучасному національному пантеоні. Також склався комеморативний канон його вшанування. Характерно, що у незалежній Україні переважає нова мотивація меморіалізації. Пам'ятники Хмельницькому встановлювалися, перш за все, як українському полководцю та державному діячеві.

Основний внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа. Спостерігалися й політичні спекуляції навколо образу гетьмана, особливо сепаратистськими політичними силами в Криму та Придністров'ї.

Слушною є думка про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана. Тобто його образ виявився надто забронзований, тому й мало динамічний. Історична пам'ять сусідніх з українцями народів, передовсім поляків, росіян, білорусів і євреїв, значною мірою, зберігає традиційні уявлення про образ українського гетьмана. Тут досить живучими залишилися імперські міфологеми та їхні радянські різновиди.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, образ, історична пам'ять, міф, офіційна політика пам'яті, меморіалізація.

Постановка проблеми

Постать Б. Хмельницького у модерний час має не тільки історіографічного значення. Адже його образ як складова частина історичної пам'яті був і продовжує бути важливим ідентифікатором для самоусвідомлення української спільноти в національних координатах. Водночас, з цим співіснують образи Хмельницького, які підживлюють імперську свідомість. При цьому й в першому, і в другому випадку, вони зазвичай набувають характеру достатньо стійких міфологем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015 «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз»)

Означена проблема не так часто ставала предметом розгляду в сучасній українській історіографії. Проте можна все ж назвати праці істориків Н. Яковенко [1; 2], С. Горошка [3; 4], Ф. Сисина [5], В. Гриневича [6] культуролога О. Гриценка [7], які висвітлюють різні аспекти міфологізації/деміфологізації постаті Б. Хмельницького у межах історичної пам'яті.

Виклад основного матеріалу

Визначаючи предметний простір проблеми, варто коротко зупинитися на з'ясуванні поняття «образ». Можна виокремити кілька відмінних підходів до визначення цієї наукової дефініції [8; 9; 10]. Впадає в око, що вони напряду залежить від різних світоглядів, епох та контекстів. Зрештою, можна застосувати таку робочу модель: образ як форма суб'єктивного відтворення об'єкта у свідомості особи або спільноти. У нашому випадку йдеться про відображення знакової історичної постаті у межах переважно національно-ідентифікаційного або державницького дискурсу. При цьому необхідно враховувати, що образ після свого виникнення набуває відносної самостійності і значною мірою не співпадає із самою постаттю як історичним фактом. У семіотичному сенсі образ може бути уявлений як певний знак, засіб смислової комунікації в межах окремої культури. Це своєрідний факт уявного буття. Тому він не може бути до кінця конкретним, у багатьох аспектах – лишається невизначеним, схематичним, багатозначним, «розмитим», таким, що кожного разу прочитується заново, по-новому переосмислюється. Очевидно, що нове прочитання можливе не тільки у перехідні епохи, коли відбувається глобальна трансформація масової свідомості, а й у межах кожного нового покоління. Важливо, що образи історичних діячів мають певні етапи розвитку, власну структуру й механізм формування.

При розгляді цієї проблеми варто також враховувати, що образ гетьмана Хмельницького належить до багатозначних тих, що поєднують у собі часом протилежні аксіологічні характеристики і смислове навантаження. Власне як і сама історична постать, що відрізнялася помітною суперечністю. Так О. Гриценко нарахував аж вісім основних образів нашого героя, «основних міфологем та на рацій»: Хмельницький – Богом даний визволитель з польського ярма, Хмельницький – вірний слуга Православного царя, що привів малоросіян під його високу руку, Хмельницький – «нерозумний» син України, який віддав свій народ у ще гіршу неволю тощо [7, 78–81]. Отже доцільно вести мову саме не про образ, а про образи Б. Хмельницького (у множині). На характеристиці частини з них і зупинимося у запропонованій статті.

Ведучи мову про міфологізацію образів Хмельницького не варто вважати, що це був односпрямований процес. Насправді поряд міфологізацією, можливо дещо меншою мірою, постійно відбувався й процес його деміфологізації, або використовуючи постмодерну лексику – деконструкції його образу. Саме таку суперечливу і строкату картину становить сприйняття постаті Хмельницького як у інтелектуальній традиції (включно з представниками фахового історичного цеху) та й у масовій історичній пам'яті українського загалу доби модерну.

З проголошенням незалежності України спостерігається новий етап розвитку ідентифікаційного потенціалу образу Б. Хмельницького. Тепер він повною мірою використовується як потужний державотворчий чинник вже в реаліях новітньої української державності. Проте й до цього часу залишаються достатньо помітними різночитання у тлумаченні його суті. Причому це явище притаманне як для представників політико-владних структур, так і для пересічних громадян. Образи Хмельницького продовжують зберігати свою неоднозначність, навіть амбівалентність. Ця ситуація добре відчутна в Україні, проте лишається прихованою для зовнішніх спостерігачів (навіть для серйозних дослідників). Так, відомий російський дослідник В. Шнирельман ідентифікаційний пошук в сучасній Україні розглядає як доволі спрощену схему «кого називати патріотом – Мазепу чи Богдана Хмельницького». Цей процес на думку вченого завершився «вибором на користь» останнього, про що свідчили урочистості на

державному рівні з нагоди 400-літнього ювілею гетьмана, що відбулися у грудні 1995 р. і промова тодішнього президента Л. Кучми, у якій Хмельницький прославлявся як герой [11].

Насправді боротьба за ідентифікаційні орієнтири велася не лише між різними (стереотипізованими) образами історичних постатей, а і в середині кожного з них, за визначення домінуючих прочитань.

Тут можна цілком погодитися з думкою Я. Грицика, що покликання на традицію українських національних змагань у тодішньої української влади було дуже обережне й украй вибіркоче. Вкорінення рудиментів советської версії історії в колективній свідомості виявляються у тому, що «Кучма воліє ідентифікувати себе з Михайлом Грушевським (бо той був і українським патріотом, і советським академіком), Богданом Хмельницьким (бо той і створив українську державу, і намагався маневрувати в стосунках із Москвою) чи Петром Шелестом, пізнішою, національно-комуністичною копією Хмельницького, але не з такими антикомуністичними іконами, як Симон Петлюра, речником української самостійності в 1917–1920 роках, чи – страшно навіть сказати! – з лідерами ОУН-УПА Степаном Бандерою та Романом Шухевичем» [12, 127–128].

Про помітне зацікавлення постаттю Хмельницького владними чинниками свідчило бодай те, що йому присвячено чимало сторінок такого видання як «Україна – не Росія» Л. Кучми [13, 222–247 та ін.]. Тут він як раз і розглядається у контексті пантеону національних героїв.

Певним чином змінити окреслену владну комбінаторику намагався наступний президент України Віктор Ющенко. За його президентства офіційно визнаний пантеон національних героїв буз значно розширений, включно зі заданими вище постатями Петлюри, Бандери та Шухевича. Характерно, що при цьому значення Хмельницького не стало меншим.

Окремої розмови заслуговує те як міфологізація образу Хмельницького виявляється у колективній історичній пам'яті українського суспільства. Про це свідчать, зокрема, дані соціологічних досліджень. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного «Українським демократичним колом» у листопаді-грудні 2002 р. у всіх регіонах України, з'ясувалося, що найвидатнішими історичними, політичними діячами за всю історію України респонденти вважають двох осіб: Б. Хмельницького (26,7 %) та М. Грушевського (19,8 %). При визначенні ставлення респондентів до конкретних історичних і політичних діячів, симпатії щодо Хмельницького розподілилися таким чином: «дуже позитивно» – 43,0 %, «скоріше позитивно» – 39,7 %, «скоріше негативно» – 4,7 %, «дуже негативно» – 3,0 %, «не знаю такого» – 2 %, «важко відповісти» – 7,8 % [14]. Тобто сумарна позитивна конотація у ставленні до його образу перевищувала 80 % опитаних.

Інститут політики у рамках проекту «Регіональна Україна» у лютому та червні 2003 р. провів масштабне соціологічне опитування українських громадян з метою з'ясування змісту регіональних субкультур України. В оцінці постаті Б. Хмельницького у кожному регіоні 70 – 80 % опитаних оцінили його позитивно. Деяко більш негативне ставлення до нього спостерігається на Заході, де 13 % опитаних оцінили його скоріше негативно, ніж позитивно [15, 10].

За даними опитування Центру соціальних досліджень «Софія» у серпні 2006 р. серед політичних діячів минулого в масовій свідомості найбільше позитивно сприймаються Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський і Леонід Брежнев (відповідно 78,5; 59,7 і 52,2 % опитаних). Тут, як видно, фіксувалося співіснування двох протилежних систем міфологем: національної та советської.

На замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло» у грудні 2006 р. провело опитування щодо ставлення громадян до історичних подій, політичних діячів та перспектив розвитку країни. І тут сім з десяти опитаних (70 %) позитивно оцінили діяльність Богдана Хмельницького.

Отже практично всі соціологічні опитування засвідчують першість образу Хмельницького у сучасному національному пантеоні.

Проте помітні розходження спостерігаються у випадку, коли йдеться про визначення символів в історичній пам'яті мешканців різних регіонів України. Так, Я. Грицак, покликаючись на соціологічні дослідження щодо вибору історичних діячів серед респондентів Львова і Донецька, наводить такий результат. У Львові цими символами виявилися політичні діячі, які уособлювали прагнення України до самостійності – І. Мазепа та М. Грушевський, а у Донецьку – Б. Хмельницький, бо власне він привів Україну до «возз'єднання» з Росією [16, 70].

Отже модерна доба української історії характерна зростанням міфологізації образу гетьмана Б. Хмельницького. При цьому можна виявити такі особливості. Характерно, що новітні образи Хмельницького в українській колективній пам'яті позиціонуються вже як антитеза до імперських великоросійських міфологем. При цьому суто антипольські настанови значно згладжуються, а в окремих випадках майже повністю зникають. Новий образ Хмельницького як державотворця виявився напрочуд продуктивним і у науковому сенсі, оскільки дозволяв, хоча б і з помітним запізненням, дослідити низку перспективних наукових проблем політичної та соціальної історії (козацька держава та її атрибути, роль еліти, стосунки еліти і народних мас тощо).

Певні свідчення щодо сприйняття образів Хмельницького в розрізі соціальної пам'яті дають комеморативні практики, зокрема спорудження йому пам'ятників. З досоветського часу маємо єдиний пам'ятник на українських землях, споруджений у Києві 1888 р. (Цікаво, що нещодавно цей пам'ятник став об'єктом для перформансу. 26 вересня 2015 р. на Софійській площі у Києві була здійснена арт-інсталяція пам'ятника Б. Хмельницькому. Завдяки 3D технологіям і конструкції великих екранів загальною площею понад 305 м² з'явилося рухоме зображення цього історичного об'єкту).

Пізніше пройшло дві хвили меморіалізації постаті великого гетьмана. Перша мала місце за советського часу, в 1954–1960-ті рр. А друга – після проголошення незалежності, від 1991 р. до нашого часу. Останній період має безпосередній стосунок до теми розвідки. Показово, що ця друга «незалежницька хвиля» виявилася значно скромнішою, ніж советська. Оскільки за советської доби Богдана Хмельницького, разом із Тарасом Шевченком, було залишено як історичну постать із досоветської минувшини, чий образ ідеалізувався, багато в чому спрощувався, і у такий спосіб піддавався героїзації. Таким чином, після Леніна і Шевченка, Богдан Хмельницький став однією з найпоширеніших постатей в УРСР, увічнених у вигляді пам'ятників. Тепер після масового знесення пам'ятників Леніну під час «ленінопаду» 2013–2014 рр. та реалізації Законів про декомунізацію, постать гетьмана стане другою за кількістю пам'ятників в Україні після Шевченка.

У незалежній Україні мотивація увічнення Хмельницького набула іншого смислу. Цього разу пам'ятники Хмельницькому були встановлені, перш за все, як українському полководцю та державному діячеві. У регіонах ситуація виглядає таким чином:

Львівська область має 22 пам'ятників Хмельницького, з них 22 советських (2 зникло) та 2 сучасних,

Тернопільська область – 14, з них 13 советських, 1 сучасний,

Дніпропетровська область – 14 советських (найбільше по 3 пам'ятника у м. Кривий Ріг та м. Жовті Води),

Черкаська область – 11, з них 6 советських, 5 сучасних (найбільше у Черкасах 3, з них 2 сучасних), крім того сучасні пам'ятники споруджені у Суботіві (1995), Ірклієві (2010) та Тальному (в жовтні 2013 року тут встановлено єдиний в Україні спільний пам'ятник чотирьом гетьманам – Івану Мазепі, Петру Дорошенку, кн. Дмитру Вишневецькому і Богдану Хмельницькому),

Хмельницька область – 6, з них 3 советські, 3 – сучасні (найбільше у Хмельницькому – 4, з них 3 сучасних),

Чернігівська область – 6, з них 5 советських, 1 сучасний,
Запорізька область – 5, з них 4 советські, 1 сучасний,
Київська область – 5, з них 4 советські, 1 сучасний (найбільше у Переяславі-Хмельницькому – 4, з них 1 сучасний),
Вінницька область – 4 советських,
Волинська область – 4 советських,
Закарпатська область – 4 советських,
Івано-Франківська область – 4 советських,
у Києві 3 пам'ятника (1 дорадянський, 1 советський, 1 сучасний – біля МАУПу 2005 р.),

Донецька область – 3 советських,
Херсонська область – 3 советських,
Сумська область – 3 советських,
Житомирська область – 2 советських,
Рівненська область – 2 советських,
Харківська область – 2 советських (реставровані за незалежності),
Одеська область – 2, з них 1 советський, 1 сучасний,
Чернівецька область – 1 советський,
Кіровоградська область – 1 сучасний,
Миколаївська область – 1 советський,
Полтавська область – 1 советський,
Автономна республіка Крим – 1 советський (у Сімферополі).

Не виявлено пам'ятників Хмельницькому в Луганській області та м. Севастополі.

Отже на сьогодні в Україні маємо 125 пам'ятників Хмельницького, з них 1 досовітський, – 107 советських і – всього 17 споруджених у незалежній Україні (найбільше 5 у Черкаській області).

За межами України пам'ятники Хмельницькому були споруджені в Білорусі та Росії. Білорусь мала два пам'ятника: у Вітебську – досовітський (не зберігся), та Гомелі – советського часу. У Росії також два пам'ятники. Перший це постать Б. Хмельницького в композиції пам'ятника Тисячоліття Росії у Новгороді (1862 р.), де фігура гетьмана, що стоїть, розміщується поряд з лежачою фігурою Івана Сусаніна, другий в Омську – советського часу.

Композиційно пам'ятники можна поділити на кілька груп, які мають різне смислове навантаження: імперського трактування образу гетьмана, де його постать подається разом з фігурою московського боярина Бутурліна (Київ, Переяслав-Хмельницький), у руках гетьмана текст Переяславської угоди (с. Скала-Подільська Тернопільської обл., текст навіть за советських часів неодноразово відламували) та державницького трактування, це як правило кінна постать (Київ, Хмельницький, Жовті Води – разом із І. Богунем і М. Кривоносом), Донецьк, Українськ Донецької обл., Іркліїв (оригінальна композиція, яка поєднує кінну постать розміщену на вістрі козацької шаблі).

Ім'я Б. Хмельницького широко використовувалося у топонімічній політиці ще за советського часу. У нинішніх умовах якогось ажіотажу в процесі перейменування, пов'язаного з ним не спостерігається (у більшості залучаються імена тих діячів, які проскребувалися советським режимом). Іноді найменування топонімічного об'єкту іменем Хмельницького ставало наслідком певного компромісу. Зокрема, така ситуація виникла при перейменуванні колишньої вул. Леніна в Києві. Як зауважила Л. Нагорна: «Компромісну постать знайшли в особі Богдана Хмельницького, і то тільки тому, що одні бачили в його особі борця за українську незалежність, а інші – прихильника союзу з Росією» [17, 257].

Образ Б. Хмельницького має значну традицію й у кіномистецтві. У 2015 р. очікується прем'єра нового чотирьохсерійного українського фільму «Гетьман» (режисер-

постановник В. Ямбурський, оператор-постановник В. Галицький), у якому анонсується нове художнє прочитання постаті Б. Хмельницького.

Окремий сегмент спостережень становлять образи Б. Хмельницького створенні в політизованому партійному середовищі. Як не парадоксально, то тут найбільше попрацювали ліві партії, зокрема КПУ.

З одного боку спостерігається негачія до державницького прочитання образу гетьмана. Так, пам'ятник Хмельницькому в Іркліїві неодноразово ставав об'єктом комуністичного вандалізму. Прибійники советського устрою двічі його пошкоджували у 2011 р. 9 травня на ньому були зроблені написи «За победу», «На Берлін» і встановлено червоний прапор. 24 серпня – обписали пам'ятник Козацькій шаблі гаслами «20 років позору», «Слава СССР» тощо. Місцева міліція не змогла знайти вандалів.

З іншого боку, спостерігалось продовження спекуляцій на старій імперській міфології. Найсвіжіший приклад – відзначення КПУ 360-річчя Переяславської ради, яке відбувалось у самий активний період Революції гідності (січень 2014 р.) – мітинги біля пам'ятників Хмельницькому в Сімферополі та Запоріжжі [18]. Такий собі блюзнірський антиреволюційний флешмоб, з прославлення Путіна і закликами «російської допомоги».

Цікаво, що до постаті Хмельницького виявляють інтерес і різні сепаратистські утворення. Скажімо, у невизнаній т. зв. Придністровській Молдавській республіці його образ прикрашав купюру в 50 тис. придністровських руб. зразка 1995 р. (була у обігу до 1 січня 2002 р.).

У Автономній республіці Крим, ще до російської окупації, офіційні чинники поширювали суто імперську версію образу Хмельницького. Так, у заяві Президії Верховної Ради АРК (яка у повному складі перейшла на сепаратистські позиції) до 360-річчя Переяславської ради, зокрема, стверджується: «В 1654 году запорожское казачество во главе с гетманом Богданом Хмельницким единодушно высказалось за воссоединение древнерусских земель в одном государстве, провозгласив клятву «Чтобы навеки все едины были!». Эту клятву поддержали все сословия» [19]. Отже тут запропонована цілком фантастична характеристика «собираателя древнерусских земель». Відповідно до постанови Верховної ради АРК на офіційному рівні щорічно 18 січня відзначалися річчя Переяславської ради. Характерно, що боку центральних органів влади будь-яких заперечень щодо такого антидержавницького трактування не спостерігалось.

У сучасному російському суспільстві також лишаються домінуючими традиційні імперські образи Хмельницького, як «єдиного гетьмана не зрадника», послідовного борця з «шляхетською Польщею» і «об'єднувача» України з Росією. Більше того, офіційна кремлівська пропаганда навіть свідомо трансформує останню міфологему на кшталт «об'єднання исконно русских земель» (тим самим намагаючись заперечити Україну як певну історичну реальність, а українців як окремих самобутній народ).

Єврейська історична пам'ять імпліцитно локалізує образ Хмельницького в системі загального голокосту євреїв, співставляючи втрати середини XVII ст. із жертвами Другої світової війни. У єврейській історичній свідомості події Хмельниччини, особливо 1648 р., закарбувалися як «*гзерот тах*» – господні кари 5408 р. В єврейському фольклорі, літературі, історіографії «Хміль-злодій» – одна із самих одіозних та зловісних фігур [20]. Єврейською стороною також звертається увага на, те, що тогочасна трагедія була зумовлена не тільки соціальним протистоянням і релігійною ворожнечею, але й особистими рахунками Хмельницького (причетністю євреїв до його конфлікту з Чаплінським). Під час війни особливий резонанс мало знищення єврейського населення в Немирові, Тульчині, Яссах, Полоцьку тощо.

Ще С. Боровой звернув увагу на те, що єврейські хроністи часів Хмельниччини, зокрема Натан бен Мойсей Ганновер надзвичайно позитивно ставилися до постаті Єремії Вишневецького, як антипода Хмельницького. Критерієм «благородства» Вишневецького звичайно було обрано його ставлення до єврейства, передовсім до єврейської соціальної

верхівки. Тому «протягом всієї оповіді Ганновера Вишневецький постає як мужній захисник євреїв и благородний месник за них». Крім того, на переконання цього хроніста саме князь Єрема був найкращим польським військово-начальником і своїми військовими талантами переважав Хмельницького [21, 111–112]. Інший хроніст, Меїр із Щебржешина взагалі створив апологетичний образ Вишневецького, який «захищав і оберігав євреїв, як орел своїх пташенят, як милосердний батько своїх немовлят» [22, 167].

Українські історики зазначають міфологічну природу такого погляду. Так, Н. Яковенко вказує на те що: «Стає очевидним, що число жертв, згадуване в єврейських «плачах» після Хмельниччини – 300, 500 тисяч – є абсолютно міфічним, воно означає лише, що жертв було дуже багато». Водночас вона розмірковує над причиною антиєврейських виступів: «Я не можу знайти іншого пояснення, бо це – абсолютно ірраціональна річ. А тепер про те, як збереглося три пам'яті. Єврейська пам'ять, очевидно, подає ці події найяскравіше, оскільки ґрунтується на мартирологічному міфі, який бере витоки з пророчих текстів. Події доби повстання подано як чергове покарання Бога своєму народові. Дуже показовим є те, які символічні тлумачення підшукували імені Хмеля: його розшифровували як «посланий Богом для покарання народу юдейського перед пришествям Месії». Отже, месіянські очікування визначили систему топосів, метафорику, тип дискурсу з єврейського боку: належало тільки це все чимшвидше записати, що й було блискавично зроблено».

З іншого боку, характерне те, що: «Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету. Про нього просто не говорять, тому що нинішні обігові уявлення про українську історію беруть витоки з романтично-національного проекту. Романтично-національний проект сконцентрований на пізнанні себе, а будь-хто інший романтичній історіографії тільки заважає, оскільки шкодить нашій перспективі, нашому майбутньому і нашій культурі». Якщо для євреїв повстання Хмельницького є символом нищення євреїв українцями, то для українців воно є символом постановня української нації [23].

Польська історична пам'ять містить традиційні для польської історіографії образи Б. Хмельницького, хоча й помітні певні зрушення, які полягають у урізноманітненні уявлень про українського гетьмана. Зокрема, тут присутні й позитивні характеристики – визнання військових та дипломатичних талантів гетьмана, його досягнень у захисті козацьких прав тощо [24; 200]. З іншого боку, хоча й на марґінесі, продовжують побутувати уявлення про Хмельницького як «зрадника» та «руїтника», який маніпулюючи гаслами «захисту грецької віри» ввів у оману український народ [24; 207–208].

Для білоруської колективної пам'яті, у більшості, характерне збереження традиційних советських уявлень про Хмельницького, як прихильника возз'єднання України із Росією. Але у колах білоруської громадськості, передовсім національно орієнтованої, починає поширюватися й новий образ козацького гетьмана – як творця української козацької державності. Більше того, поступово здобуває популярність теза Г. Сагановича про те, що «Багдан Хмяльніцкі па-ранейшаму бачыў у складзе сваёй «вольнай» дзяржавы не толькі ўкраінскія землі, але і, прыкладам, усю паўднёва-ўсходнюю Беларусь па Смаленск» [25; 100].

Висновки

Отже, за нашими спостереженнями, в умовах незалежності основний внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам (хоча говорити про їхню абсолютну непричетність до цього явища не випадає), а політикам та представникам мас-медіа. Й на сьогодні образ Б. Хмельницького лишається одним з основних в українську національному пантеоні, чим продовжує виконувати суттєву функцію національної ідентифікації сучасної української спільноти. Але він має більш елітарній, ніж народний вимір. Вочевидь має рацію О. Гриценко коли веде мову про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана, адже: «немає його вбраних рушниками портретів в українських домівках, не стали місцем неофіційного паломництва Чигирин і

Суботів» [7, 81–82]. Тобто цей образ надто забронзований, тому й мало динамічний. Водночас, з національно орієнтованим співіснують й інші, альтернативні варіанти. Досить живучими залишилися імперські образи з їх советським різновидом. Окремої розмови потребує соціальний вимір проблеми міфологізації образу Хмельницького. У повному обсязі питання соціальної (класової) атрибуції повстало ще за советських часів (особливо у ранньосовєтський час). Крім того, цей різновид міфотворчості виразно зміщується у великодержавний сегмент, у випадку з Хмельницьким наближаючись до типової російської імперської традиції. Історична пам'ять сусідніх з українцями народів, передовсім поляків, росіян, білорусів і євреїв, значною мірою, зберігає традиційні емоційно забарвлені уявлення про образ українського гетьмана.

Література

1. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 113–124.
2. Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.
3. Горошко С. Лакований образ Богдана / С. Горошко // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 250–269.
4. Горошко С. Богдан Хмельницький. Дискусійні питання, Проблемні судження : монографія / С. Горошко. – Жашків : Видавець С. І. Горошко, 2008. – 216 с.
5. Сисин Ф. Мінливий образ гетьмана / Ф. Сисин // Критика. – 1998. – Ч. 12. (грудень). – С. 4–8.
6. Гриневич В. Як гетьман-«зрадник» став героєм, або дещо про совєтські маніпулювання історією / В. Гриневич // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 4.
7. Гриценко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі / Ред.-упор. О. Гриценко. – К., 1999.
8. Фрейденберг О.М. Образ и понятие / О. М. Фрейденберг // Миф и литература древности. – М., 1978.
9. Болдырь С. П. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Харк. історіограф. зб. – Харків, 1997. – Вип. 2.
10. Посохов С. Образ / С. Посохов // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін. ; за ред. С. І. Посохова. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 179–182.
11. Шнирельман В. Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика / В. Шнирельман // Реальность этнических мифов / Под. ред. М. Околотт, А. Малашенко. – М., 2000. (Аналитическая серия. Моск. центр Карнеги. Вип. 3).
12. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есе. – К. : Критика, 2004.
13. Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2003.
14. Символи та цінності сучасної України. Матеріали до прес-конференції, Інститут політики. УНІАН, 14 січня 2003 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua>
15. Макеєв С. Соціально-культурна специфіка регіонів України / С. Макеєв // Регіональна Україна. – К. : Геопринт, 2003.
16. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): зб. наук. ст. – К., 2000.
17. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
18. Переяславская рада как завет Украине // Рабочая газета. – 2014. – 21 января (№ 10). – С. 2.
19. Заявление Президиума Верховного Совета АРК в связи с 360-летием Переяславской Рады [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.crimea.ua/news/17_01_2014_3.
20. Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/14533>.
21. Боровой С. Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины / С. Я. Боровой // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – Т. 9. – С. 81–124.
22. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха Хмельничины). – М. : Гешарим, 1997. – 288 с.
23. Наталя Яковенко: «Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html>.
24. Петкевич К. Переяславская рада 1654 года в новейшей польской историографии и публицистике / К. Петкевич // История и современность. – 2007. – № 2 (сентябрь). – С. 184–215.
25. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Менск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

References

1. Yakovenko, N. (1998). Several observations of modifications Ukrainian national myth in historiography. *Dukh i litera (The spirit and the letter)*, 3-4, 113-124 (in Ukr.).
2. Yakovenko, N. (1995). Between truth and glory (It is not thought to jubilee anniversary of Bogdan Khmelnytsky). *Suchasnist (Modernity)*, 12, 68-76 (in Ukr.).
3. Horoshko, S. (1992). Bogdan varnished image. *Politolohichni chitannia (Political reading)*, 1, 250-269 (in Ukr.).
4. Horoshko, S (2008). *Bogdan Khmelnytsky. Discussion questions. Problem statement:sis*. Zhashkiv: Vydavets S. Horoshko (in Ukr.)
5. Sysyn, F. (1998). The changing image of Hetman. *Kritika (Critique)*, 12, 4-8 (in Ukr.)
6. Hrynevych, V. (1991). As hetman- «traitor» was a hero, or something of the history of Soviet manipulation. *Pamiatky Ukrainy (Monuments of Ukraine)*, 5, 4 (in Ukr.)
7. Hritsenko, O (1999). Arhetypalnyy holder (Bohdan Khmelnytsky). In O. Hritsenko (Ed.), *The heroes and celebrities in Ukrainian culture* (pp.). Kyiv, (in Ukr.)
8. Freidenberh, O.M. (1978). Images and concepts. In *The myth and literature of antiquity* (pp.). Moskva, (in Rus.)
9. Boldar, S., & Chernov, E. (1997). Historiographical Image: the experience of the expansion of the methodological arsenal of science stories of historical knowledge. In *Ukrainian historical science on the threshold of XXI century. Kharkivskii istoriohrafichnyi zbirnyk (Kharkiv historiographical collection)*, 2 (in Rus. & Ukr.)
10. Posokhov, S. (2004). Image. In S. Posokhov (Ed.). *Historiographical Dictionary* (pp.179-182). Kharkiv, Eastern Regional Center of Humanities and Education Initiatives (in Ukr.)
11. Shnirelman, V. (2000). The value of the past: ethnocentric historical myths, identity and ethnic policies. In M. Okolott & A. Malashenko (Ed.). *The reality of ethnic myths* (pp.). Moscow, Moscow Carnegie Center (in Rus.)
12. Hrytsak, Ya. (2004). Severe reconciliation. In Ya. Hrytsak, *The Passion for nationalism. Historical essay*, 126-137). Kyiv, Krytyka (in Ukr.)
13. Kuchma, L. D. (2003). *Ukraine – not Russia*. M.: Vremia (in Ukr.)
14. The symbols and values of modern Ukraine. Materials for the press conference. *Institute policy, UNIAN, January 14, 2003*. Retrieved from <http://www.tomenko.kiev.ua> (in Ukr.)
15. Makeiev, S. (2003). Socio-cultural specifics of regions of Ukraine. In S. Makeiev, *Regional Ukraine*, Kyiv, Heoprynt (Ukr.)
16. Hrytsak, Ya. (2000). How to teach the history of Ukraine after 1991? In *Ukrainian historical didactics: International Dialogue (specialists from different countries of the modern Ukrainian history textbooks)*. Kyiv, (in Ukr.)
17. Nahorna, L. P. (2012). *Historical memory: theory, discourse, reflection*. Kyiv, Institute of Political and Ethnic Studies (Ukr.)
18. Pereyaslav Council as a testament of Ukraine. (2014, January). *Raboचाia hazeta (Working paper)*, 10, 2 (in Rus.)
19. Statement of the Presidium of the Supreme Soviet of ARC in connection with the 360th anniversary of Pereyaslav Council. Retrieved from http://www.rada.crimea.ua/news/17_01_2014_3 (in Rus.)
20. Electronic Jewish encyclopedia. Retrieved from <http://www.eleven.co.il/article/14533> (in Rus.)
21. Borovoi, S. Ya. (1940). The national liberation struggle of the Ukrainian people against Polish rule and the Jewish population of Ukraine. *Istoricheskie zapiski (Historical notes)*, 9, 81-124 (in Rus.)
22. Borovoi, S.Ya. (Ed.). (1997). *The Jewish Chronicle XVII century (The Age Hmelnychiny)*. Moscow: Hesharim (in Rus.)
23. Natalia Yakovenko, «The Ukrainian memory about Khmelnytsky do not know Jewish topic». Retrieved from <http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html> (in Ukr.)
24. Petkovich, K. (2007). Pereyaslav Rada of 1654 in modern Polish historiography and journalism. *Istoriia i sovremenost (History and the Present)*, 2, 184-215 (in Rus.)
25. Sahanovich, H. (1995). *Unknown War: 1654–1667*. Minsk: Navuka i tekhnika (in Belarus.)

MASNENKO Vitaly Vasylovych,

Doctor of Science (history), professor Department of History and Ethnology Ukraine Cherkasy National University B. Khmelnytsky

Bogdan Khmelnytsky's Images in Modern Collective Historical Memory of the Ukrainians and their Neighbors

Abstract. *The figure of Bohdan Khmelnytsky serves as important identifier for self-consciousness of Ukrainian community within national coordinates. Simultaneously with this, there are such Khmelnytsky's images which support imperial consciousness. In both cases we are speaking about action rather than persistent myths. So, the article deals with the problem of the functioning mechanisms of construction/deconstruction of hetman's images in modern collective historical memory of the Ukrainians and their neighbors*

The study can be regarded as scientific novelty for the results. With the proclamation of independence of Ukraine there is a new stage in identifying the potential of the image of Bogdan Khmelnytsky. In particular, it is widely used in official politics of memory. But it continues to save the ambivalence and ambiguity in the interpretation of its semantic meaning: from the «father of Ukrainian state» to anachronistic «unifier with Muscovy». However, in the majority of cases, the latest images of Khmelnytsky in Ukrainian collective historical memory are positioned as the antithesis to the Great Russian imperial myths. Sociological surveys prove this tendency and domination of the modern image of Khmelnytsky in national pantheon. The commemorative canon of his honoring was also formed. It's characteristic for independent Ukraine that memorization has a new kind of motivation. Monuments to Khmelnytsky were erected primarily as to Ukrainian military leader and statesman.

The main contribution into mythologizing of Khmelnytsky's image belongs not to historians, but to politicians and the media. There were also political speculations around the image of Hetman, especially among separatist political forces in the Crimea and Transnistria.

More proper is the thought about nationwide respect, than national love to the great hetman. His image became too bronze-colored so less dynamic. Historical memory of neighboring with Ukraine peoples, especially, Poles, Russians, Belarusians and Jews, largely retains traditional ideas about the Ukrainian hetman. They are quite tenacious imperial Soviet myths and their variations.

Key words: *Bohdan Khmelnytsky, image, historical memory, myth, the official politics of memory, memorization.*

Надійшла до редакції – 15.12.2015

Затвержена до друку – 17.12.2015